

Світлана Шабат-Савка

Чернівці, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ДІАЛОГІЧНІСТЬ У ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ: ТОЛЕРАНТНИЙ І АТОЛЕРАНТНИЙ РЕГІСТР ТЕКСТОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Dialogicality in the Artistic Discourse: Tolerant and A-Tolerant Registers of Text Communication

ABSTRACT: The article analyzes the implementation of dialogicality in the artistic discourse referring to dialogue as a form of explication of dialogicity in text communication, as a special type of speech interaction which serves as the most relevant means of verbalizing the speaker's communicative intentions and is represented by a question/answer complex of stimulus/reaction exchange. Based on the voluminous factual material, the explication of dialogic intentions is traced in two typological registers of communication: tolerant and a-tolerant; it is indicated that, on the one hand, the addressant/addressee continuum of speech interaction conveys a benevolent atmosphere and expresses the modality of interlocutors' mutual understanding and tolerant attitude about themselves being realized through various modal-intentional utterances, primarily interrogative, and stimulating and optative constructions, the use of which contributes to the progress of the communicative process; on the other hand, there is a-tolerant register – a natural phenomenon that reflects the imbalance in relations between communicating parties, the principled incompatibility of views, a conflict in general, represented by counter-questions, echo-questions, evil wishes incentive imperatives, invectives, etc.

KEYWORDS: dialogicality, dialogue, communicative intention, addressant, addressee, tolerant and a-tolerant communication registers.

Поліпарадигмальний простір лінгвістики сьогодення увиразнює ті наукові студії, які спрямовані на вивчення процесу взаємодії мовців у текстовій комунікації, на з'ясування екстралінгвальних чинників та категорійних величин, що детермінують процес людського спілкування і впливають на його успішний чи неуспішний перебіг, на систематизацію комунікативних реєстрів (діалогів, монологів, полілогів), у яких відбувається інтеракція та експлікуються дискурсивно-жанрові інтенції комунікантів. У ракурсі зазначених антропозорієнтованих тенденцій актуальністю відзначається дослідження категорії діало-

гічності, яка, з одного боку, слугує релевантним принципом гуманітарного пізнання світу, текстовою категорією, що детермінує процес текстотворення відповідно до авторського задуму і його проекції на адресата мовлення, а з іншого – передбачає глибше вивчення діалогу як найяскравішого маркера її реалізації в художньому дискурсі.

Проблема діалогічності заторкує проблему стосунків людини із самою собою, з іншими людьми, зі світом, адже людина як основний суб'єкт комунікації приходиться до повного розуміння власного „я” через діалог з „іншим”, вона розкривається в діалозі, репрезентуючи свої інтенції в тих чи тих регістрах мовлення. Як стверджує Ф. Бацевич, спілкування – це завжди „зустріч з іншим”, „це акт взаємодії особистостей”¹, тому, зрозуміло, у світобаченні мовця завжди присутній „той”, до кого прямо чи непрямо він апелює, адресант – його співрозмовник. Діалогізм М. Бахтіна якраз увиразнює ці дві субстанції („Я” та „Іншого”), які взаємодіють і впливають на розвиток процесу спілкування. Цікаво, що свою концепцію вчений проектує на синтаксичний рівень вербалізації цієї взаємодії, зауважуючи, що „висловлювання – це не умовна одиниця, а одиниця реальна, чітко відмежована зміною мовленнєвих суб'єктів, яка завершується передачею слова іншому”². Власне, наявність двох співрозмовників, зміна комунікативних ролей адресат ↔ адресант слугують характерними параметрами діалогу, як і швидкий обмін репліками та їхня змістова взаємозалежність; лаконічність, чіткість цих реплік; ситуативна залежність реплік стимулу і реакції; певна шаблонність висловлень, важливість інтонації, тембру, тональності, невербальних засобів комунікації тощо. Утім, діалогічність – це набагато ширше поняття, що передбачає вивчення комунікації загалом – у тісному зв'язку вербальних та невербальних засобів, у контексті жанрово-стильових виявів мови, з урахуванням соціокультурного простору та гендерних особливостей комунікантів. Незважаючи на значні напрацювання в царині комунікативної лінгвістики та функціонального синтаксису (Д. Баранник, Є. Бартмінський, Ф. Бацевич, І. Борисюк, А. Вежицька, Н. Гуйванюк, Г. Золотова, П. Дудик, А. Загнітко, Н. Кондратенко, Л. Пісарек, П. Реста, О. Селіванова, Н. Формановська та ін.), в українській лінгвістиці існує чимало проблем щодо систематизації засобів діалогічності в художньому тексті, визначення прагматичних параметрів і комунікативних регістрів її функціонування не тільки в художньому дискурсі, а й в уснорозмовній комунікації.

Мета статті – проаналізувати діалогічність як текстово-дискурсивну категорію, що увиразнює адресантно-адресатний континуум інтеракції в художньому дискурсі, визначити типологічні регістри її функціонування, указати особливості перебігу толерантного й атолерантного діалогу.

¹ Ф. С. Бацевич, *Лінгвістична генеалогія: проблеми і перспективи*, Львів 2005, с. 103.

² М. Бахтін, *Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування*, [в:] *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.*, Львів 2001, с. 407.

У статті для відбору та інвентаризації фактичного матеріалу використано описовий метод із прийомами наскрізного виписування та систематизації, у результаті чого було створено велику джерельну базу дослідження. Її формують діалогічні моделі, виокремлені передусім із художніх текстів українських письменників XIX – XXI ст., чия творчість майстерно віддзеркалює процес людської комунікації, її безпосередність та невимушеність, найточніше увиразнює діалогічність як текстову категорію.

Джерельна база, створена для реалізації поставленої мети, відповідає таким критеріям: 1) широкий часовий діапазон: для того аби продемонструвати основні моделі діалогічного дискурсу впродовж різних періодів функціонування української мови, залучено прозові тексти письменників XIX – XXI ст. (Є. Ярошинська, О. Кобилянська, І. Нечуй-Левицький, Г. Квітка-Основ'яненко, Б. Лепкий, М. Стельмах, О. Гончар, Ірина Вільде, М. Матіос, В. Шкляр та ін.); 2) територіально-регіональний принцип, відповідно до якого аналізом охоплено текстову комунікацію, представлену у творчості письменників різної територіальної належності (бібліографію використаних джерел уміщено в монографії³); 3) проблемно-тематичний простір художніх текстів (до аналізу залучено діалогічні текстові фрагменти, що увиразнюють, з одного боку, толерантність та естетичність людської комунікації, а з іншого – її високу емоційність та конфліктність, засвідчують особливості функціонування лексико-граматичних засобів мови; 4) майстерність письменника, що виявляється в релевантній і найточнішій репрезентації усного мовлення, яке слугує „живою субстанцією, породженою людським тілом”⁴, у художньому тексті, у досконалому відтворенні як емоційно врівноваженого (толерантного) перебігу комунікації, так і емоційно напружених діалогічних ситуацій, що вказують на конфронтаційний діалог. Проаналізований ілюстративний матеріал дав змогу докладно викласти й обґрунтувати авторську концепцію щодо амбівалентності людської комунікації, її толерантного й атолерантного вияву.

Принцип діалогічності був сформульований В. фон Гумбольдтом: „У первинній сутності мови наявний незмінний дуалізм, і сама можливість мовлення зумовлена зверненням і відповіддю”⁵, а тому інтерактивна модель „запитання – відповідь” стала визначальною рисою діалогу як однієї з форм існування мови. Цілком переконливою виявилася думка Л. Щерби про те, що „монолог є в значній мірі штучною мовною формою і справжнє своє буття мова виявляє лише в діалозі”⁶.

Ядро категорії діалогічності, на думку О. Селіванової, становить діалогічне відношення – „базове явище у сфері спілкування і художньої літератури, яке

³ С.Т. Шабат-Савка, *Категорія комунікативної інтенції в українській мові*, Чернівці 2014, с. 401–408.

⁴ Е. Бартминський, *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике* / [пер. с пол.], Москва 2005, с. 382.

⁵ В. фон Гумбольдт, *Избранные труды по языкознанию*, Москва 1984, с. 138

⁶ Л.В. Щерба, *Языковая система и речевая деятельность*, Ленинград 1974, с. 57–58.

виникає між окремими висловлюваннями, що або належать різним суб'єктам мовлення, або існують всередині висловлювання між його складниками чи елементами композиції⁷. Цю категорію в художньому тексті реалізує діалог – комунікативна взаємодія двох учасників спілкувального процесу, яскраво представлена питально-відповідним комплексом тих чи тих реплік (реплік стимулу і реплік реакції). Однак варто розрізнити поняття діалогу як способу організації мовлення та діалогічності як текстової категорії, у якій він реалізується.

Діалогічність тексту пов'язана передусім із основними субстанціями: з мовцем (автором, адресантом, продуцентом комунікативного задуму) і читачем (адресатом, реципієнтом, тим, хто розшифровує, інтерпретує той чи той авторський задум). Водночас ця категорійна величина слугує інтегрувальним чинником процесу комунікації та проектується на весь художній текст, а не тільки на певні моделі діалогічного дискурсу. У цьому аспекті варто згадати сучасну дослідницю діалогу Н. Валгіну, яка веде мову про художні діалоги і про діалогічність, що охоплює весь текст⁸. Нам імпонує і концепція діалогічності, що її презентує Н. Кондратенко, зокрема думка про суб'єктно-текстову діалогічність, яка передбачає діалог між мовцем і реципієнтом не безпосередньо, як це відбувається в ситуації особистісного контакту, а через текст, який стає основним носієм комунікативного навантаження⁹.

Діалогічність як категорійна величина художнього дискурсу відображає діалогічні відношення: експліцитно (у формі діалогічних моделей: запитання – відповідь, запитання – перепит, запитання – зустрічне запитання, наказ – згода / незгода, побажання – вдячність та ін.); та імпліцитно (проекції не тільки на експліцитного адресата – суб'єкта мовлення, а на уявного, бажаного чи навіть до нададресата, загалом на стратегічно-тактичний комплекс мовної особистості з низкою мовленнєвих намірів: активізувати увагу адресата на важливій інформації, спонукати до конкретних дій, застерегти, порадити, заборонити, переконати у справедливості ідеї, сформувані поведінку тощо).

За нашими спостереженнями, що ґрунтуються на використанні різних методів лінгвістичного дослідження (описового, структурного, контекстуально-інтерпретаційного, методики дистрибутивного і трансформаційного аналізу), діалогічність у художньому дискурсі реалізують два найпоширеніші типологічних реєстри: толерантний і атолерантний діалоги. Якщо інтенції мовців збігаються і вони спрямовані на досягнення компромісу, певної комунікативної мети, діалогічна єдність відображає **толерантний діалог**¹⁰. Напр.: – *Що чувати,*

⁷ О.О. Селіванова, *Лінгвістична енциклопедія*, Полтава 2010, 844 с.

⁸ Н.С. Валгіна, *Теорія текста*, Москва 2004, с. 123-130.

⁹ Н.В. Кондратенко, *Синтаксис українського модерністського і постмодерністського художнього дискурсу*, Київ 2012, с. 132.

¹⁰ С.Т. Шабат-Савка, *Категорія комунікативної інтенції в українській мові*, Чернівці 2014, с. 289.

*пане сотнику? – Брід знайдено, човен підготовлено (М. Стельмах); – Сподіваюся, це не яблуко розбрату? – Ні, це плід згоди. – Як гарно! (В. Шкляр). Якщо стикаються різноспрямовані наміри комунікантів, інтеракція стає конфліктною, що реалізується в **атолерантних (конфронтаційних) діалогах**¹¹, пор.: – *Що тобі у нас треба, гадюко?! – Як що треба?! – аж сперло їй у горлі. – Як то що треба?! Верни мені украдене бильце від залізного ліжка! Ти намовив дитину украсти з дому половину маєтку – і ще питаєш, що мені треба?! – захлиналася слиною Ірина і, здавалося, задихалася від нестачі повітря (М. Матіос).**

Стратегічна програма толерантного спілкування експлікує доброзичливу, координовану атмосферу перебігу мовленнєвої діяльності, передбачає успішне втілення інтенцій мовця. Межі толерантного діалогу детерміновані збалансованими стосунками між спілкувальниками, їхнім обоюстороннім прагненням досягнути перлокутивного ефекту комунікації – адекватної експлікації інтенцій. Претензійний характер розмови, критичні зауваги, постійні звинувачення, демонстрація вищості в знаннях, у соціальній позиції, незгода з висновками і думками співрозмовника – характерні ознаки конфліктного діалогу, що свідчить про невдалу комунікацію, а тому і про нереалізовану інтенцію.

Від стосунків „мовець – співрозмовник” залежить перебіг діалогу – його успішний чи неуспішний розвиток. Так, взаєморозуміння між співрозмовниками можливе лише тоді, коли комуніканти зацікавлені предметом розмови, мають спільні інтереси, хочуть досягнути успішної вербалізації інтенцій (– *Чуєш, як б’ється у неї серце? – Чує (В. Шкляр). В іншому разі один із них може перервати розмову, змінити її на зовсім протилежну тему, уникнути безпосередньої відповіді на запитання, використовуючи для цього навіть невербальні засоби, що посилює конфліктний перебіг діалогу (– *А ти знаєш, що ті люди ладні вбивати за землю?! – За землю, тату, і вбивати можна, – твердо промовив син чиймись словами. – Вона – свята! Супрун на хвильку оторопів, а потім з розмаху долонею вдарив Гната по обличчю: – Мовчи, сучий сину! Ти звідки, падлюко, знаєш, що таке земля і чи дорожча вона за кров?! (М. Стельмах). Такий ступінь експресії та непорозуміння між комунікантами, невміння чути співрозмовника є природним явищем, він поглиблює розвиток дисгармонійної комунікації. Цілком логічно виникає не тільки соціальний, а й мовний конфлікт, який Л. Білоконенко визначає так: „Мовний конфлікт – це спілкування, що передбачає стан протиборства, зіткнення протилежних інтересів і поглядів сторін, напруження та загострення суперечностей”¹².**

Одним із важливих чинників, що зумовлює і впливає на реалізацію діалогічності в художньому дискурсі, слугує комунікативна інтенція – єдність інтенційного стану мовця і мовного знака-висловлення, результат граматикизації процесів мислення, інтелектуально-духовного світу мовної особистості,

¹¹ Там само.

¹² Л.А. Білоконенко, *Українськомовний міжособистісний конфлікт*, Київ 2015, с. 39.

людських емоцій та почуттів¹³. Саме мовець (автор тексту) є носієм різноманітних інтенцій та визначає інтенційні горизонти текстової комунікації. У діалогічному мовленні вербалізується широкий спектр інтенцій-намірів мовця: поінформувати, переповісти, запитати, спонукати, побажати, емоційно відреагувати на щось, оцінити, подякувати, вибачитися, поспівчувати, похвалити тощо. Кожен із суб'єктів має свою інтенцію і мотив. Якщо вони розуміють один одного, то створюють один текст, а якщо ні, то – паралельні тексти¹⁴. Діалог – спосіб взаємодії інтенцій і адресанта, й адресата. Комунікативна подія, створена внаслідок їхньої взаємодії, формує адресантно-адресатний континуум, діалогічну єдність „текст, завершений у змістовому і структурному плані, особливий макрознак, який, на переконання Є. Бартмінського, має „певні жанрові та стилістичні ознаки, підлягає цілісній семантичній та комунікативній інтерпретації, відзначається структурною інтегрованістю й тематичною зв'язністю”¹⁵.

Толерантний діалог втілюється в найфункційнішій моделі-схемі – запитання „відповідь”, у межах якої кожен суб'єкт комунікації репрезентує себе як незалежну, унікальну і самостійну мовну особистість. У результаті такого спілкування постають діалоги-унісони: мовець ставить питання, адресат відповідає. Напр.: – *Ваш батько з якого роду?* – *Мій дід був військовим. Помер капітаном* (О. Кобилянська); – *Я побачив вас і прийшов запитатися, чи не мали б ви охоти повозитись трохи по ставу?* – *Чому ні, я люблю дуже возитись по воді* (Є. Ярошинська). Відповідь на запит сигналізує про добре налагоджений, емоційно врівноважений контакт між співрозмовниками, про перлокутивний (результативний) ефект інтерактивного процесу. Погодженість мовленнєвих дій, щирість та делікатність комунікантів сприяють успішному досягненню їхніх комунікативних намірів. Як бачимо, діалогічну модель „запитання – відповідь” репрезентують такі компоненти: 1) адресант – суб'єкт діалогічного дискурсу, який репрезентує свої інтенції, має певну мету для досягнення успішної мовленнєвої взаємодії; 2) адресат – співрозмовник, який так само має свої наміри і який, на думку адресанта, повинен задовольнити його запити і прагнення; 3) екстралінгвальні чинники, зокрема – мотиви, що вплинули на появу тих чи тих намірів, ситуація мовлення, у яких розвивається діалог.

Основним компонентом діалогічних ситуацій і яскравим виразником комунікативної інтенції в художньому тексті слугує питальне висловлення, первинною функцією якого є вираження запиту – прагнення мовця з'ясувати чи уточнити інформацію, підтвердити чи заперечити якийсь факт дійсності. Адресоване волевиявлення увиразнює можливість питальних конструкцій при-

¹³ С.Т. Шабат-Савка, *Категорія комунікативної інтенції в українській мові*, Чернівці 2014, с. 130.

¹⁴ І.В. Романюк, *Діалог як текстова організація*, [в:] *Лінгвістичні дослідження*, вип. 22, Харків 2007, с. 139.

¹⁵ Е. Бартмінський, *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике* / [пер. с пол.], Москва 2005, с. 290.

родно відображати перебіг діалогічного дискурсу і слугувати його *ініціальною реплікою стимулом*. Так, характерною особливістю діалогічних реплік, що їх ініціюють питальні компоненти (займенники або прислівники), є те, що вони передають намагання адресанта з'ясувати щось невідоме, дізнатися про певні факти життя і чітко маркують основну інтенцію запиту – з'ясування невідомої інформації.

У межах ініціального толерантного діалогу виокремлюємо низку реплік запитів:

1) *репліка-запит із предметним компонентом*. Її виражають дві основні семантичні групи за значенням питального слова: з питальним компонентом *хто* (кого, кому, ким) – для запиту про назви істот, напр.: – *А хто той, що цікавився моїм родоводом?* – *То Антонов-Овсієнко, наш земляк* (І. Цюпа); – *А ви ж ким доводиться Богданові?* *Рідня?* – *Дуже далеко* (М. Стельмах); з питальним компонентом *що* (чого, чому, чим) – для запиту про назви неістот, напр.: – *Що це, дідусю?* – *Та ніби хустка* (М. Стельмах); – *Чим же вони живуть?* – *Як і всюди – копійкою* (М. Стельмах);

2) *репліка-запит із атрибутивним компонентом* передає запит про ознаку, якість чи властивість предмета. Ці значення питальних структур реалізують питальні слова: *який, котрий, чий, скільки*, які в діалозі увиразнюють або квалітативні ознаки (сюди належать ті властивості, які слугують для якісної характеристики предметів); або квантитативні ознаки, які вказують на кількісні визначення предметів та їх впорядкованість; або посесивні ознаки, які характеризують предмети за їхньою належністю¹⁶. Напр.: – *Яка ваша улюблена страва?* – *Яка є* (В. Шкляр); – *Ти ж чия будеш? Не Жайворонкова?* – *Жайворонкова* (М. Стельмах); – *Скільки тобі яєць бити?* – *Півдесятка вистачить* (М. Стельмах);

3) *репліка-запит з обставинним компонентом* виражає інтенцію мовця про різноманітні локально-темпоральні й каузативні характеристики (місця, часу, причини, мети, способу дії та ін.), що їх реалізують питальні прислівники *де, куди, звідки, коли, доки, як, навіщо*, які, подібно до питальних займенників, спонукають співрозмовника до відповіді. Пор.: – *Де це було?* – *В Альпах* (В. Шкляр); – *Татку! А куди веде ця дорога?* – *На Седнів, сину* (І. Цюпа); – *Звідки так рано йдеш?* – *З вітряка* (М. Стельмах);

3) *репліка-запит із частками* (*чи, хіба, невже, що, як, га, ну* тощо), які вияскравлюють питальну семантику, репрезентують значення сумніву, здивування, обурення, спонукування. Напр.: – *Чи дівка гарна тоді, коли засватана?* – *Напевне, так* (М. Стельмах); – *Хіба тобі не все одно з ким? Хіба тобі важко?* (В. Підмогильний); – *Невже ви могли це зробити?* – *Виходить, могла* (М. Стельмах);

5) ініціальна *репліка із загальним запитом інформації*, яка виражає уточнювальну інтенцію (мовець хоче отримати відповідь „Так” / „Ні” або ж на

¹⁶ L. Pisarek, *Местоименные вопросительные предложения в русском и польском языках*, Wrocław 1981, s. 118.

їхні еквіваленти). Напр.: – *А оповідань не писали?* – *Ні* (М. Стельмах); – *Ви любите конвалії?* – *Люблю, хоч і пахнуть вони якось млосно й навівають журу* (І. Цюпа). Такі діалогічні репліки не мають питальних компонентів, однак мовець сповна може реалізувати свою уточнювальну інтенцію запиту за допомогою інтонації, контексту та ситуації мовлення.

б) **альтернативна репліка-запит** передає інтенцію вибору, виражає альтернативу – необхідність вибору між двома чи більше можливостями, напр.: – *Може, тобі на підвечірок вареники з вишнями чи суницями зготувати?* – *Можна і з вишнями, і з суницями* (М. Стельмах); – *Якої ви віри: польської чи руської?* – *Римо-католицької* (Д. Макогон); – *Свою хату в Медвинці кинете чи продасте?* (Є. Гуцало).

У процесі толерантного діалогу функціонують і **уточнювальні запитання**, що слугують **реплікою-реакцією** на попереднє запитання або повідомлення мовця. Пор.: – *Адже ви знаєте Олексія?* – **Якого се?** (Г. Квітка-Основ'яненко); – *А який він?* – **Хто?** – *спитав Гречаник, наче не знав, про кого мова.* – *Та ж отаман* (В. Шкляр). Мовець використовує їх для того, аби надати більшій точності попередньому висловленню, чіткіше пояснити певну інформацію, що нею ділиться адресант, глибше і конкретніше доповнити повідомлюване.

Уточнювальні запитання щодо попереднього висловлення-запиту увиразнюють не тільки семантику уточнення, а й нерозуміння і подиву, напр.: – *Ви, товаришко Марто, мабуть... це нічого не знаєте?* – **А що таке?** (В. Підмогильний); – *Як це вам удалося?* – **Що?** (В. Шкляр); – *Ну, кажи ж правду: ти й досі такий, як був, чи вивітрився?* – **Себто як?** (О. Кониський). Високу експресивність створює нанизування уточнювальних запитань, які увиразнюють вже атолерантний реєстр спілкування: – *Діду, як ви посміли? Під суд захотілося? Хто дозволив пускати вітряк?! Хто? Чого мовчите?* (М. Стельмах); – *Хочеш, аби ми дозволу у вас просили? Цього хочеш?* (М. Івасюк).

Як репліка-реакція в діалогічному дискурсі виступають **риторичні запитання**, специфіка яких полягає в тому, що мовець, на думку П. Рестана, ні про що не запитує, він не шукає ніякої інформації, а сам передає її, завуалювавши в питальну форму¹⁷. Однак така діалогічна репліка частково набуває конфронтативного характеру. Напр.: – *Артемоне, відступися од мене, горем своїм, життям своїм благаю – відступись!* – **Який же дурень даремно відступиться від краси? Га?** (М. Стельмах); – *Соломіє, це ти щойно співала „Коло млина калина”?* – *Ой ні! Хіба ж удові можна співати дівочу* (М. Стельмах). Такі речення реалізують категоричність заперечення, негативну оцінку того, що відбувається, чи протест проти висловленого співрозмовником.

Як репліка-реакція в діалогічному дискурсі виступає і **фразеологізоване запитання** – стійкий синтаксичний комплекс питального типу, що передає семантику ствердження, заперечення, гіпотетичності. Пор.: – *Де наша молодиця?*

¹⁷ П. Рестан, *Синтаксис вопросительного предложения. Общій вопрос*. (Главным образом на материале современного русского языка), Oslo-Bergen-Tromsø 1969, с. 172.

– *А хіба я знаю?* (І. Нечуй-Левицький); – *Там хоч вечірня школа є? – А я знаю?* (П. Загребельний); – *А ще більше можна зібрати? – Чому ні?* (М. Стельмах). Такі „небуквальні” питальні комплекси виражають, з одного боку, категоричність, впевненість, а з іншого – припущення, сумнів, вірогідність повідомлюваного (– *Куди ж могла податися Яринка? – Хто ж його знає?* (М. Стельмах); – *Що він має на умі? – Відки ж я знаю?* (М. Стельмах); – *І ви згодились би принести себе в жертву натхненно? – А чому б ні?* (О. Гончар).

Категорію діалогічності в художньому дискурсі реалізує й *спонукальна репліка*, яка вербалізує інтенції волевиявлення різної інтенсивності (наказ, заборона, прохання, порада, застереження), що загалом впливає на розвиток толерантної чи атолерантної комунікації, пор.: – *Бабуню, бабуню! Розкажіть нам казку! – Гаразд, дітки, розкажу* (І. Цюпа); – *Будьте ласкаві, пустіть переночувати* (І. Нечуй-Левицький); – *Ну, лягайте, хлопці. Завтра вам рано вставати* (І. Цюпа); – *Шукай! На небо лізь, під землю – шукай* (М. Куліш); – *Геть з мого дому! Щоб твоєї ноги тут не було, паршивко!* (Г. Тарасюк). У діалогах, як бачимо, зреалізовано як категоричне, так і пом'якшене, сугестивне спонукування – волітивна інтенція мовця змінити поведінку адресата, активізувати його, вплинути на діяльність свого співрозмовника, наказати, попросити, порадити тощо.

Ініціальну репліку діалогу виформовує й *оптативне висловлення*, у якому мовець реалізує бажальну інтенцію – репрезентує прагнення здійснити дію, що буде корисною насамперед для нього самого, напр.: – *Господи, коли б тільки добратись додому* (М. Стельмах); – *Я не піддамся, я хочу бути щасливою* (О. Кобилянська); – *Поставити б десь на березі річки курінь, завести пасіку* (Ю. Мушкетик). Утім, категорія оптативності виражає не тільки семантику бажання, а й побажання, що експлікується в стереотипних та контекстуально зумовлених ситуаціях. Побажальна інтенція, з одного боку, спрямована на вираження адресатові добра, позитивного настрою, родинного затишку, щастя, здоров'я і вербалізується в толерантному реєстрі комунікації: – *Хай тобі, дитинко, буде все і з землі, і з води, і з роси, щоб ти був, мов золото, ясний, наче весна, красний, мов хліб, добрий* (М. Стельмах); – *Най ласкава доля дасть здоров'я та гаразди вашим дітям!* (І. Чендей); – *Нехай Матінка Божя благословить тебе, сину. – Дякую, ненько, за добрі слова* (М. Стельмах); або ж, з іншого боку, передає злопобажання адресатові нещастя, невдачі, негараздів і реалізується в атолерантному реєстрі: – *Бодай тобі язика заклінило* (М. Стельмах); – *Пипоть тобі на язик, дурна курко!* (Г. Тарасюк); – *Щоб ти кричав і не переставав!* (О. Довженко); – *Хай до вас у гості лихо з бідою приходять!* (М. Стельмах). Обидва реєстри комунікації є цілком релевантними для уснорозмовного дискурсу.

Маркерами діалогічності слугують *звертання*, які вказують на баланс чи дисбаланс стосунків між комунікантами, оскільки вони виконують свою основну апелятивну функцію – називання того, до кого звернено мовлення, а також експресивно-оцінну функцію – апеляцію до співрозмовника в особливих

інвективних формах. Пор.: – *Юрасику! Хлопчику мій любий!* (І. Цюпа); – *Добрий день, дядечку. – Добрий день, Любонько, добрий день* (М. Стельмах); – *А де ти, волоцюго, волочився до цього часу?* (І. Нечуй-Левицький); – *Що ви, гасптиди, наробили?* (В. Шкляр). У функції кличних комунікативів виступають оцінні лексеми, які мають емоційно-аксіологічний елемент у своїй семантиці (ідоле, сатано, дурню та ін.). Пор.: – *Я тобі, щирокуба, помію ложки!* – *сичить Омелян. – Загороди пельку і щезни, язичнице, з очей* (М. Стельмах); – *Що ти, нерозумнице, говориш!* (М. Стельмах).

Атолерантний діалог-дисонанс – результат комунікативної девіації, порушення норм спілкування принаймні двох комунікантів (– *З грішної душі не проросте свята любов. – Ох і відьмочка ти! Уста мов пун'янок маєш, а з уст каміння жбурляєш* (М. Стельмах). Перша діалогічна репліка репрезентує ту або ту інтенцію мовця (інформування, запити, спонування тощо), але очікуваної реакції, адекватної відповіді на неї немає. Співрозмовник демонструє свою інтенційну лінію – протилежну, паралельну до інтенції мовця. Урешті-решт спілкувальники створюють конфліктну ситуацію, інтерактивну блокаду, „комунікативний бар'єр”¹⁸. Нерозуміння іншого, негативне ставлення до мовленнєвої поведінки співрозмовника, неповнота вербалізації інтенції, неадекватне сприйняття почутого, нечіткість висловлення, його неправильне лексичне чи граматичне оформлення породжує вербальний конфлікт, який у діалозі увиразнюють перепити, зустрічні запитання та інші синтаксичні конструкції.

Перепит пов'язаний з особистісним, суб'єктивно-емоційним реагуванням співрозмовника (його здивуванням, нерозумінням, недовірою) на зміст попередньої репліки, напр.: – *Ви, може, за радію до мене? – За радію? Ні* (Б. Лепкий); – *Чи не знаєте ви, дітво, де тут у вас живе ксьондз? – Ксьондз? – перепитала, подумавши Даруся. – А котрий?* (М. Матіос) або з бажанням адресата повторити щось недочуте чи незрозуміле, напр.: – *Вона помре. А їй не можна вмирати. – Не можна? Чому?* (Є. Гуцало); – *Я шукаю... Брянського. – Брянського? Нашого Брянського?* (О. Гончар). Репліки перепиту слугують яскравим маркером атолерантної комунікації, напр.: – *Ця крамниця, ласкавий пане, мій військовий трофей. – Що, що, нахабо?! – задихнувся від обурення Пасикевич. – Що чуєте, ласкавий пане* (М. Стельмах). Такі діалоги відображають конфлікт, зіткнення інтересів, несумісність поглядів.

Перепитувальні репліки-реакції становлять дві групи: а) перепити, викликані попереднім запитанням співрозмовника (– *Чи готові сани? – Сани?* (С. Скляренко); б) перепити, викликані попереднім повідомленням співрозмовника (– *Та оце не завадило б мені гарні чоботятка, дівочі. – Дівочі? – перепитав командир* (М. Стельмах). Чинником, що зумовлює перепитувальний діалог, часто „слугує певний емоційний стан одного з учасників розмови, його удаване

¹⁸ К. Skarżyńska, *Bariery komunikacji: indywidualne, grupowe, społeczne*, [в:] *Bariery i pomosty w komunikacji językowej Polaków*, Lublin 2005, s. 45.

або невимушене здивування чи захоплення повідомлюваним або, навпаки, його негативне ставлення до нього, незадоволення ним; інколи співрозмовник навіть навмисно повторює частину попереднього речення”¹⁹.

Незважаючи на те, що перепити вимовляються з питальною інтонацією, усе ж їхнє комунікативне завдання полягає не в передаванні запиту інформації, а у вираженні емоційної реакції на висловлене. Пор.: – *А ви хто будете?* – **Я?..** *Учитель* (М. Стельмах); – *Так чому ж ти мене не любиш?* – **Я? Тебе? Не люблю?** (Б. Лепкий); – *Не сором вам, Тодоре?* – **Сором? А то чого?** (Д. Макогон). Досить поширеними є перепити з актуалізованими питальними компонентами *Що?; Що, що?; Що-що?; Як-як?* та ін., що вимагають у співрозмовника доповнення та роз’яснення попередньої репліки і створюють, у контексті теорії Е. Славкової, „непорозуміння”²⁰, що його навіть не міг передбачити адресант, напр.: – *Але щодо спільників, то... то для такої комедії в мене їх не числиться.* – **Що-що? Як ти сказав?** (Іван Багряний); – *Що ж тепер нам робити?* – **Що? Я зараз же піду до Софії Петрівни** (М. Стельмах); – *Зникли мої найкращі свічки!* – **Як-як? Коли ж вони зникли?** (М. Стельмах). Типовими для ситуації перепитування є часте використання сталих виразів на зразок „*Що ви кажете?*”, „*Як ви кажете?*” та ін., пор.: – *А як та музика приємна, то що?* – **Як ти кажеш? Тоді знаєш, що я тобі пораджу?** (Ірина Вільде).

Перепити, викликані попереднім повідомленням співрозмовника, передають експресивно-оцінну реакцію мовця на повідомлюване і виражають здивування: – *Я не знаю, що ти маєш на думці...* – **Не знаєш? Як це ти не знаєш?** (Ірина Вільде); тривогу: – *А вас викликає ректор.* – **Ректор? Не знаєте чого?** (М. Стельмах); нерозуміння: – *Коли добрі злодії, то не тільки вулицю, а й банк можуть обікрасти.* – **Банк? А що воно таке?** (М. Стельмах); обурення: – *А Богдану Васильовичу, друзі, варто подякувати за урок.* – **Подякувати?! – зіскочив з місця Пасикевич.** – *Та ви що?! Та ви чим думаєте?! Я не попущу цього!* (М. Стельмах); байдужість: – *Даремно поспішали. Не буде, діду, цього весілля!* – **Не буде? Пішло за водою?** (М. Стельмах).

До засобів вираження атолератного реєстру спілкування належать **зустрічні запитання**, які слугують реплікою-реакцією на попереднє висловлення. Напр.: – *Чи ти знав, Грицю, Данила Мороза дочку, Марину?* – **А що таке?** (Марко Вовчок); – *Ти ж, хлопче, на ярмарок пішки прийшов чи хурою приїхав?* – **Або що?** (М. Стельмах). Функціонування таких зустрічних запитань – це результат комунікативної девіації, особливий спосіб реагування на співрозмовника, адже такі конструкції не є „відповіддю” на попереднє запитання, а слугують особистісною реакцією адресата на нього. Пор.: – *Єлено, чого ти з тим Стефаном баламутишся?* – **А тобі що до того?** (Є. Ярошинська); – *Дівко, ти жива?* –

¹⁹ П.С. Дудик, *Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення*, Київ 1973, с. 147.

²⁰ Е. Sławkowa, *Style konwersacyjne w perspektywie komunikacji międzykulturowej*, [В:] *Style konwersacyjne*, Katowice 2006, s. 71.

А ти хотів, аби я була вмерла? (М. Матіос); – *Чого, Маріє, так квапишся? – Хіба заборонено?* (У. Самчук). Такі конфліктні девіативні діалоги увиразнюють дисбаланс стосунків між комунікантами: один із учасників інтеракції може перервати розмову, змінити її на зовсім протилежну тему чи уникнути безпосередньої відповіді на запитання.

Репліка-реакція як зустрічне запитання оприявлюється тоді, коли інтенція адресата спрямована на те, щоб уникнути відповіді через питання: – *А пані з якої партії?* – *А це що має до речі?* (Ірина Вільде); – *Звідки пшеиця?* – *Чи вам не однаково звідки?* (Є. Гуцало); – *Ви когось шукаєте?* – *А вам що?* (О. Гончар); змінити тему розмови: – *Ну, то як же, Настю? Згодна?* – *А де ти зимуватимеш?* (З. Тулуб); зосередитися на певній інформації мовця, переорієнтувати увагу з одного фрагмента повідомлення на інший, тобто поставити таке запитання, яке зумовить наступну дію чи відповідь співрозмовника: – *Ви ж із якого села будете?* – *Чому думаєте, що з села?* (М. Стельмах); – *І невже тебе сьогодні похвалили за вірші?* – *А чого тебе це дивує?* (М. Стельмах). Співрозмовник намагається повернути розмову в потрібному напрямі, тому й уникає відповіді, яка з певних суб'єктивних причин є для нього небажаною. Цей різновид питальних конструкцій переплітається з питаннями, які ставлять для того, щоб виграти час для обміркування відповіді. Напр.: – *Скажіть, у вас, окрім судового фольклору, ще щось знайдеться?* – *А вас хіба цей не цікавить?* (М. Стельмах); – *Ти, Богдане, й тепер складаєш вірші?* – *А ви звідки знаєте?* (М. Стельмах).

Зустрічні запитання експлікуються в конфліктних ситуаціях, для яких характерний спалах негативних емоцій, напр.: – *Знову, дівко, обманула!?* – *А хіба з тобою інакше можна?* (М. Стельмах); – *А чого ти розійшовся, як вітер?* – *А чого ти вхопився за сніг, наче за печінки?* (М. Стельмах); обурення, роздратування, докір, пор.: – *Як ви смієте, дядьку, таке говорити?! – А чого ж мені не сміти? Хіба я не знаю, що біля краси вроджується гріх?* (М. Стельмах); – *Що збираєшся робити?* – *Як що?! Шукати Ярину!* (М. Стельмах). – *І ти, Катрусю, ідеш до Грабинців?* – *Або що, ти мене маєш питати?* (Н. Кобринська); байдужості щодо попередньо висловленого запитання: – *Ви не з Тарнорудів?* – *З Тарнорудів. Або що?* (М. Стельмах). Зрозуміло, що тональність та атмосфера інтеракції, експресивізація мовлення, питально-окличне інтонування діалогічної репліки, а навіть тембр і голос мовця, про що веде мову М. Сарновський²¹, свідчать про порушення норм комунікації, про назрівання конфлікту між співрозмовниками, про суперечку, сварку тощо.

У художньому дискурсі яскравими репрезентантами толерантної діалогічності слугують фатичні нечленовані комунікати – традиційні та загальноприйняті формули привітання, прощання, вибачення, подяки, прохання, запрошення та ін. Напр.: – *Добрий день, Богдане.* – *Доброго здоров'я* (М. Стель-

²¹ M. Sarnowski, *Przestrzeń komunikacji negatywnej w języku polskim i rosyjskim. Klótnia jako specyficzna sytuacja komunikacji werbalnej*, Wrocław 1999, 158 s.

мах); – *Добридень, вродливице, добридень. – Драстуйте, дядьку* (М. Стельмах); – *Добрий вечір, юначе! – Добрий вечір!* (І. Цюпа); – *Спасибі, Мар'яне, за пісню, і за добре серце, і за добрі руки* (М. Стельмах); – *Ну, бувай здоров і Богу та людям милий!* (М. Стельмах); – *На все добре, Гервасію* (М. Стельмах).

Отже, діалогічність у художньому дискурсі реалізує діалог як окремий тип мовленнєвої взаємодії, форма людського спілкування, що яскраво представлена питально-відповідним комплексом тих чи тих реплік і вербалізується у двох типологічних регістрах спілкування: толерантному й атолерантному. Діалогічна єдність як окремий дискурсивно-жанровий репрезентант текстової комунікації створює адресантно-адресатний простір, який, з одного боку, відображає доброзичливу атмосферу, виражає модальність взаєморозуміння, з іншого – конфліктний дискурс, що є цілком природним явищем, оскільки процес комунікації провадять не ідеалізовані субстанції, а люди певного емоційного стану, різного соціального та культурного статусу.

Якщо між співрозмовниками існують рівноправні, симетричні стосунки, то діалог відбувається в ричищі толерантної комунікації. У процесі такого спілкування мовець, дотримуючись принципу ефективної мовленнєвої взаємодії та кооперації, моделює цілком адекватну для втілення своїх намірів модель „запитання – відповідь”, зреалізовану різними модально-інтенційними висловленнями, передусім питальними, а також спонукальними й оптативними конструкціями. Атолерантний регістр комунікації відображає дисбаланс стосунків між спілкувальниками, несумісність поглядів, конфліктну ситуацію, представлену зустрічними запитаннями, перепитами, злопобажаннями, спонукальними імперативами, інвективними звертаннями тощо.

Комплексний аналіз категорії діалогічності засвідчує багатовекторне спрямування сучасної лінгвістики й окреслює чіткі перспективи її вивчення в аспекті систематизації імпліцитних засобів вираження, звернення важливої уваги на роль невербальних засобів у процесі діалогічної інтеракції, екстралінгвальних чинників, що сприятиме поглибленню наукових студій із комунікативного синтаксису не тільки української, а й інших слов'янських мов.